

VICENT TOMÀS I MARTÍ (1899-1924): Un valencianista polifacètic

Òscar Pérez Silvestre

Parlar d'un personatge complex a qui, a més, admires per la seua obra, és sempre complicat. A mi, sens dubte, em passa això amb l'artanenc Vicent Tomàs i Martí, qui als 16 anys començà a entrar en contacte amb els cercles valencianistes que es movien pel cap i casal. Del 1918 al 1923 va desplegar una activitat tan intensa a l'Horta de València, a la Plana i al Maestrat que deixa de pedra el fet de pensar com un jove estudiant de Medicina podia dur avant tant de treball: la publicació de centenars d'articles en periòdics, mítings i aplecs valencianistes, la creació de revistes per la causa, excursions arqueològiques, l'escriptura de novel·les i contes, el dibuix..., i encara alguns rastrejos de cultura tradicional al seu poble, Artana, a la serra d'Espadà.

La seua memòria no s'ha perdut, gràcies sobretot als estudis que Vicent Franch inicià en la dècada de 1980 i que altres persones han revisat i continuat fins al moment actual. De fet, anualment es fa alguna trobada a l'ermita de Sant Antoni de Betxí —on es realitzaren els quatre aplecs entre 1920-1923— per recordar-lo i hi ha alguna iniciativa que encara no ha quallat en forma de fundació del seu llegat valencianista.

Les pàgines que segueixen volen ser un humil homenatge a aquell homenot traspasat prematurament als 25 anys, que no sabem què hauria arribat a fer i a ser en els anys a venir de la dictadura de Primo de Rivera, la II República i més enllà. El que sí que sabem és la llavor que va sembrar en un

Retrat de Vicent Tomàs i Martí.

lapse relativament breu; una llavor germinada que li han reconegut les generacions valencianistes de tots els temps.

LA LABOR DELS SOLITARIS

Vicent Tomàs i Martí (Artana 1899-1924) era fill d'un comerciant de l'espart i dels productes derivats, sobretot els esportins per a les premses d'oli, una indústria que va definir en el passat el *modus vivendi* d'aquest poble de la Plana Baixa i d'altres de la rodalia de la serra d'Espadà. Estudià Medicina a Barcelona i a València, ciutats que van marcar la seua trajectòria de pensament i d'acció valencianista. Des de ben jove entrà en contacte amb el catalanisme a Barcelona i connectà amb les organitzaci-

ons Joventut Valencianista (1915...), Agrupació Nacionalista Escolar (1918...) i Unió Valencianista Regional d'Ignasi Villalonga, i començà a col·laborar assíduament en la premsa portaveu dels ideals valencianistes com *La Veu de la Plana* o *La Correspondència de València*.

La seua contribució més original, però, fou la cofundació en 1919 de la Lliga Espiritual de Solitaris Nacionalistes amb Carles Salvador i Adolf Pizcueta, entre altres. La finalitat d'aquest grup era posar en relació el personal dispers per les comarques i portar el valencianisme més enllà del reduït marc urbà, on només havia penetrat tímidament fins a aquell moment. Per a ell, era possible superar la realitat caciquil dels pobles —del seu

mateix i de la Plana en general— actuant des del valencianisme. Un titular seu en el fullet agrarista *El Crit de la Muntanya* —portaveu de la Lliga de Solitaris publicat entre 1922-1923— condensa el missatge fundacional que hi vol fer arribar: «Valencianisme per interès». La seua estratègia per a la difusió de l'ideari es basà en la influència entre aquells qui tenien un clar ascendent social en el món rural: els mestres d'escola, els capellans i els metges. A banda de mítings i d'una atapeïda agenda d'actes i de projectes i realitzacions, una trobada anual marcava la força i les orientacions ideològiques del grup: els anomenats Aplecs de la Muntanyeta de Sant Antoni de Betxí, convocats en els anys 1920, 1921, 1922 i 1923. Just aquell darrer any, un mes i mig més tard, s'imposava la dictadura militar de Primo de Rivera, i el dia 1 de febrer de 1924 moria de tifus a sa casa el metge Tomàs i Martí, que a penes havia començat a exercir com a contractat temporalment pels ajuntaments de la Vall d'Alba, Vilafamés i Picanya.

TOMÀS I MARTÍ I LA CULTURA TRADICIONAL

En la biobibliografia de Vicent Tomàs hi ha un aspecte molt poc estudiat, i és el temps que dedicà a atendre les crides de recopilació de mostres de cultura popular que sorgiren en les primeres dècades del segle xx. Tot i que el seu treball no és massa ampli en aquest camp, conèixer-ho ens ajuda a acabar de dibuixar el perfil d'un home preocupat pel patrimoni del seu poble, entès *lato sensu*. En la seua trajectòria intel·lectual s'entrellacen la reescripturació de llegendes espanyàniques, l'etnopoètica, els relats de costums i festes, el dibuix, l'arqueologia i una frustrada col·laboració en el *Diccionari* de Mn. Alcover. Entrem-hi a pams.

Arqueologia, dibuix...

Quan llegim els articles que Tomàs i Martí publicava en la premsa, descobrim la gran estima que sentia pel seu país. No és estrany, per tant, que estimara tant el seu paisatge, la seua història, la seua llengua i això anava acompanyat de l'interès per l'excur-

sionisme, i, per derivació, la inclinació per les restes arqueològiques. Ell mateix degué contagiar aquesta dèria al seu germà Joan (dos anys més menut, 1900-1975), que en els primers anys 20 van ser capaços de trobar diversos jaciments prehistòrics, ibèrics i romans al terme d'Artana i rodalia. Uns anys després de la mort de Vicent, Joan fou denunciat per les seues indagacions i va desviar la seua atenció cap a les fortaleses espanyàniques. Segons ens diu l'arqueòleg Francesc Esteve Gálvez, «trobà més atraients les ruïnes dels castells, on surt la bella ceràmica vidriada, que cada vegada l'interessava més... Amb el temps, restaurant allò que trobava als castells o adquiria fent compres i canvis, arribà a constituir un esplèndid conjunt, que feia goig veure». Joan, com a bon excursionista, «sentia vivament el paisatge i de tant en tant pintava. Quadres que alguna vegada copsaren l'hora i l'ambient de la serra, d'una impressió vibrant, lluminosa, malgrat foren pintats sense aquella formació professional que s'adquireix a les escoles», ens diu Esteve en les seues memòries. Vicent també dibuixava, i conservem una bona col·lecció d'esbossos i peces definitives de les seues excursions de lleure sobre ermites, convents, mines, castells, molins, muntanyes, algun tipus popular, etc.

El DCVB i l'Espadà

Seguint els dietaris de les eixides de Mn. Alcover pel País Valencià, podem saber que no va visitar mai els pobles de la serra d'Espadà; els deficients mitjans de transport de l'època el van portar per la Plana —a Onda a tot estirar, gràcies a la Panderola— quan anava de camí a València o cap a Tortosa. Els esments que hi podem trobar a l'Espadà són de comentaris dels col·laboradors o pels complements que anys a venir hi faria el valencià Sanchis Guarnier amb Francesc de Borja Moll en la visita filològica a Aín per a l'obra de l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*.

Gràcies als treballs de digitalització del fons Alcover que ha realit-

Vicent Tomàs Martí
al castell d'Artana.

zat la professora Maria Pilar Perea, hem pogut localitzar una carta del 3 de juliol de 1922 escrita per Tomàs i Martí al canonge manacorí, que ell va respondre el 15 de setembre en missiva que no ens ha pervingut. De fet, Tomàs no consta en la base d'antropònims del *Bolletí del Diccionari* que publicava Mn. Alcover, així que hem de presumir que o bé no acceptà el seu oferiment o bé no el pogué realitzar com volia. Tomàs i Martí li escriu com a director del fullet *El Crit de la Muntanya* en aquests termes:

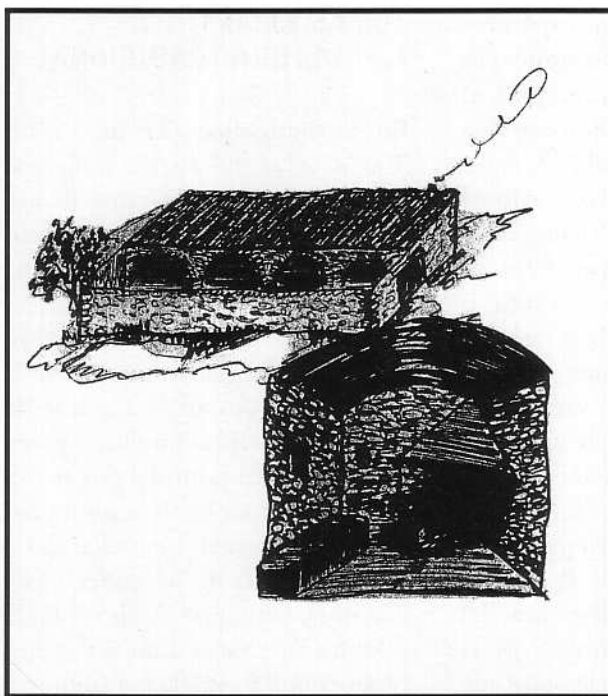
Feia temps que volia posar-me en relació amb vosté per a col·laborar en l'obra de recerca dels mots dispersos que formen en (*sic*) tresor de nostra llengua. Al hora que un desitg de patriotisme un altra finalitat m'empeny a posar-me a les seves ordres.

Se que veste retribuiu aquesta col·laboració.

Espere em dira les condicions i el que tinc de fer per a ajudar. Visc a Artana durant les vacances escolars i aquesta comarca, Serra Espadà de Castelló, es de les menys conegudes filològicament. Crec que alguna paraula nova podria aportar-se al Diccionari.

L'afany de la remuneració no's per dar-me cap satisfacció personal si no per vore la manera de dur-li alguna minsa ajuda a «El Crit de la Muntanya» humil publicació que dirigix, unica en nostra llengua que existix ara al Reine de Valencia.

Efectivament, el fullet portaveu del valencianisme agrarista resultava quasi sempre deficitari i sobrevivia amb els donatius dels simpatitzants. Sembla que per aquest cantó no hi va arribar cap ajut i no es van materialitzar les ganes de Tomàs i Martí de fer de corresponsal de l'Espadà, una regió que coneixia perfectament i que recorria sovint fent excursions.

Dibuix inèdit de Vicent Tomàs i Martí referit a la transhumància al pas per Artana.

Retalls de cultura tradicional en la seua obra

Per la seua labor propagandística de difusió del valencianisme polític incipient, Tomàs i Martí és un gran escriptor d'articles periodístics. Té una obra ingent en la premsa que va recuperar i seleccionar Vicent Franch en 1980 en el segon volum d'*El valencianisme agrarista (1918-1923)*. A més, té contes destinats a la revista *El Cuento del Dumenge* («Les penes d'un romàntic» (1916), «Flor de drap», «¡Campanes de la meua terra!», la traducció de Poe «El gat negre» i «Les ombres maleïdes», totes quatre del 1920) i diverses novel·letes inèdites (*Els herois d'Hespèria*, *Lliris de passió*, *El remans sedant*, *Retaule sentimental*, *Un camí...*). Tota aquesta immensa tasca es concentra en pocs anys de joventut, els únics que va viure, i amb tot Adolf Pizcueta en digué que «el seu llenguatge enriquit pel lèxic de la part de Castelló, que hi habitava, depurat dels barbarismes i grolleries a què està condemnat el valencià actual, apte i flexible per a l'expressió, el col·locava entre els millors prosadors valencians». Certament, és un llenguatge viu alliberat de certs encarcaments de l'època i sovint de la temàtica costumista tan agradosa en aquells primers anys de recuperació nacio-

nal. Ell, però, fa ús del costumisme com a element per a emmarcar la narració i defuig les petrificacions folklòriques, que tant criticà.

En aquest apartat incloem dues modalitats de textos que connecten directament amb la cultura tradicional viva en les dècades de la primeria de segle. Es diferencien pel grau d'intervenció de l'autor i per la naturalesa: en els poètics, Vicent Tomàs i Martí es limita a transcriure'ls tal com brollen de la boca de iaies o infants; en els narratius, es tracta d'una recreació descriptiva (i, en conseqüència, literària) d'aspectes que l'autor ha recollit de la tradició oral del seu poble o que coneix per experiència personal. Ara com ara no entrem en les escenes de caire tradicional que esguiten les seues narracions literàries.

Des del 1920, el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (BSCC) havia encetat una campanya per a la recollida de les pregàries, supersticions, cants tradicionals, parèmies, contes, llegendes, etc., en valencià o castellà, que encara es podien sentir als pobles. Era Àngel Sánchez Gozalbo qui hi feia la crida per recollir tota la saviesa popular valenciana, i s'interrogava: «¿Podrá llegarse a recoger

todo el folk-lore del reino de Valencia? Si todos los idealistas y valiosos componentes de la Lliga Espiritual de Solitaris, si todos los aficionados, modestos trabajadores y curiosos que se hallan diseminados en ciudades, villas y lugares acuden con sus aportaciones y respuestas, una espléndida floración anunciaría sazonados frutos. Una buena voluntad al servicio de una mediana actividad es cuanto se necesita para ser colaborador». El BSCC publicava qüestionaris orientatius presos dels models emprats per Sebastià Farnés i Badó, que el 1913 havia publicat el primer volum de la *Paremiologia catalana comparada*, finalitzada a partir del 1992 per Columna.

Vicent Tomàs i Martí va participar en el projecte al costat d'altres lletraferits de l'època relacionats amb la Castellonense, com ara Carles Salvador, Joan Manuel Borràs Jarque, Àngel Sánchez Gozalbo, Salvador Guinot, Manuel Lamata, Josep Pascual Tirado, Tomàs Roig, Francesc Mateu Llopis, Gaetà Huguet, Emiliano Benages, Vicent Giménez, Emili Sanchis, Josep M. Arnau, Emili Calduch, Donís Nostrot, Josep Garcia Tirado, fra Andreu Ivars, Ricard Carreras Balado, Joan Simon, Joan Bta. Porcar i Manuel Betí. En total es publicaren 73 exemplars de fitxes entre 1920-1930. A Tomàs i Martí li'n publicaren huit recollits entre 1920-1921, tres mentre vivia i altres cinc pòstumament (1928-1929). Entre els seus manuscrits hem trobat anotacions en brut d'altres tres pregàries inèdites: una en absentar-se de casa (vegeu un treball meu en *Caramella IV*, 2001), una molt extensa a sant Vicent i una altra a la Mare de Déu del Roser.

De l'altre grup esmentat, a tall de mostra, parlarem de la llegenda literaturitzada de la conquesta del castell roquer de Castro i del relat de la transhumància al seu pas per Artana. Pel que fa al text de la llegenda de Castro (en terme de Fondegulla), fou publicat en castellà dins *La Correspondencia de Valencia* el 14 de juliol de 1919.

Segons que ens avisa Vicent Tomàs, era una llegenda viva en el seu temps i coneguda a diversos pobles de la Plana Baixa i Alta. De fet, en altres pobles de l'Espadà es contava aquesta mateixa llegenda per a la conquesta jaumina del seu castell. Per altra banda, el relat de la transhumància inclou un dibuix seu inèdit que reproduïm ací i conta el pas dels ramats xurros pels assagadors i corrals dels pobles de l'Espadà, un

món que recentment ha estudiat i publicat l'amiga Teresa Casquel en dos llibres de rutes del Centre Excursionista de València, *Caminos de trashumancia*.

Vos deïxe amb la lectura relaxada d'aquest passatge inèdit, cedit amablement per Vicent Franch. Desitge que el 2014 siga un any de recordança i d'homenatge a aquest gran personatge d'aquells primers anys de desensonyament dels valencians

Els ganaos churros

A mitjans d'octubre, quan començaven a esdevindre gèlids els oratges de tramuntana i es tornaven sanguinosos els pàmpols dels ceps després de veremades les vinyes, assagadors avall, venien els *ganaos churros* que fugint de la inclemència de la hivernada a l'Aragó, cercaven pasturatge, amagat per la neu a les terres d'origen.

Era bonic veure devallar els ramats, seguint a les manses que brandaven l'esquelleta, balant humils sota l'esguard dels pastors, i vailets que llançaven cops de roca en desmandar-se alguna ovella.

Tot l'hivern se'l passaven a d'aquestes terres, fins que amb la rialla de la primavera es desensopegaven les terres de Terol sortint tots el dia de Santa Creu, veredes amunt, cap al Mas Quemao i el Puerto Mingalbo.

Ací tancaven el ramat en quansevol d'aqueixos corrals de ganao que voreu casi enderrocats vora la rambla dels assagadors. En aquells cercats coberts de teula en una mitat sostingudes per rústegues arcades, feien nit ovelles i pastors. Aquests últims tenien en un recó del corral una estança petiteta de sostre en volta, com un aljup, amb un banc i una llar de parets tosques i ennegrides, amb uns carcaus que feien d'armaris. Damunt del banc jeien els pastors amb sacs plens de palla, i a la llar s'escafaven i coïen la vianda: arròs i queredilles fadrines (1), o les tortes cuites en el pedrís i els caps de les ovelles qu'els se morien, cuits sota la cendra.

Després que post el sol tancaven el ramat, feien una estona de vetllada, allumenats amb teies o un llumet, fins que la son els aclucava les parpelles i ensenyats es deixaven caure damunt les saques de palla.

Per dematí, amb el sol, es llevaven marxant amb el ramat cap a les muntanyes a passar un altre jorn de solitud pels cingles i barrancs deturant son esguard en un tallant de penyes o expandint la mirada per un ampli horitzó amatents a les ovelles que anaven pasturant.

Els diumenges matinet anaven al poble a missa primera i després a casa del corraler (2), que els donava la tradicional lliura d'oli que ells guardaven en banyes de bou.

Només complir amb Déu i fer el seu comiat, retornaven al corral a treure les ovelles que esperaven balant que obrien la porta del cercat per sortir a pasturar altre jorn.

Ah, els dies de pluja al corral! Els pastors fent corda davant d'un foc minso i fumós, escoltant com balaven les ovelles a prop seu.

Així tota la hivernada i els primers jorns de primavera, fins al dia de Santa Creu, que llevaven podria dir-se la tenda retornant a l'Aragó on ja s'amostraven les humils matetes de brossa.

(1) Diuen fadrines a les llegums cuites sense cap mescla de carn ni bacallat.

(2) Amo de la tanca.